

Аннотация. Калько Н. И. «Дискуссионные» видовые корреляции сквозь призму комплексной аспектуальной диагностики: *ити vs нити, бігти vs побігти*

В статье изложены основные положения интеграционной концепции вида, наиболее важными составными частями которой есть пятикомпонентная система аспектуальных классов и инструмент их исследования – комплексная аспектуальная диагностика, эффективность применения которой демонстрируется на примере аспектологического анализа “дискуссионных” видовых корреляций.

Ключевые слова: глагол, вид, аспектуальность, аспектуальный класс, комплексная аспектуальная диагностика, терминатив, активитив.

Summary. Kalko M. I. «Discussion» Aspect correlations through the prism of complex aspectual diagnosis: *itmu vs nitmu, бігти vs побігти*

The article describes the principal implications of the integration conception of aspects, the most important part of which is a fivecomponent system of aspectual classes and the instrument of their study – the complex aspectual diagnostics, the effectiveness of which is illustrated by the example aspektologi analysis of “discussion” aspects correlations.

Key words: verb, aspectuality, aspectual class, complex aspectual diagnostics, terminative, aktivitive.

УДК 81' 366.2

Н. М. Костусяк

ПРИНЦИПИ МОРФОЛОГІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ВІДМІНКА ІМЕННИКА

У статті проаналізовано міжрівневу морфолого-синтаксичну категорію відмінка іменника з позицій функційно-категорійної граматики, подано дефініції відмінка як категорії і як грамеми, визначено специфічні парадигматичні ознаки іменників, на основі чого оновлено окремі традиційні постулати, пов'язані з морфологічною кваліфікацією вказаної категорії.

Ключові слова: відмінок, відміна, грамема, іменник, міжрівнева категорія, парадигма.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших конститутивних категорій сучасної української мови є категорія відмінка іменника, дослідження якої протягом тривалого часу було й залишається центральною проблемою наукової граматики. Хоча описові цієї мовної величини й питанням недосконалості традиційної класифікації відмінків присвячували й присвячують багато уваги, проте й досі вона викликає значні дискусії. До діаметрально протилежних поглядів учених-теоретиків належить орієнтація на єдиний критерій аналізу цієї категорійної одиниці, з одного боку, і визнання необхідності послідовного застосування сукупності різнорідних ознак – з іншого. Водночас гомогенний підхід не засвідчує тотожності в позиції лінгвістів. Світове мовознавство знає чимало спроб одноаспектного наукового тлумачення категорії відмінка. Зокрема, з ім'ям Є. Куриловича пов'язана теорія, відома в літературі як синтаксична. Семантична концепція знайшла відображення в працях Ч. Філлмора. Послідовним прихильником морфологічної класифікації відмінків був Р. Якобсон. В україністиці тривалий час традиційно звичним також вважають однобічне трактування відмінків, основу якого становить орієнтація насамперед на сукупність морфологічних форм, тобто парадигматичних ознак іменника. В інтерпретації прибічників вказаного напрямку відмінки – це ряд словоформ іменника, які об'єднано в парадигму лише на основі зовнішніх показників. Такий підхід, спрямований передусім на план вираження, не відображає об'єктивної природи аналізованого мовного явища, оскільки передбачає вивчення ізольованих морфологічних відомостей і правил, не враховує вживання відповідних форм у синтаксичних конструкціях і текстах, а отже, не сприяє розв'язанню проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській лінгвістичній науці найперспективнішим вважають різнорівневий аспект вивчення категорії відмінка. На актуальності такого студіювання наголошує А. П. Загнітко: „Статус певної лексеми, морфологічної форми та й цілої морфологічної категорії пізнається у власне-

парадигматичному, семантичному, синтаксичному та комунікативному вимірах, без їх урахування аналіз будь-якого морфологічного явища постає невикінченим і недостатнім” [6, с. 8]. Як засвідчують останні фундаментальні дослідження граматичної системи, особливості окремих відмінків можуть бути чітко окресленими тільки за розгляду їх у напрямі від семантики до форми, а також у зіставленні з елементами різних рівнів мовної структури. Один із наслідків такого зіставлення – розгляд відмінків на тлі загальної морфологічної та синтаксичної організації сучасної української літературної мови. Ідеї комплексного підходу до вивчення вказаної одиниці на матеріалі окремих слов’янських мов обґрунтовують І. Леков, Є. Чешко, І. І. Ревзін, А. Вежбицька, А. А. Залізняк та ін. Відмінок як специфічна категорія потрапив у коло важливих питань української лінгвістики й викликав особливий інтерес насамперед у студіях Є. Тимченка. Основні теоретичні засади функціонування відмінків у граматичній системі сучасної української мови викладені в працях І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, М. Я. Плющ та ін. Їхні напрацювання не лише засвідчують вагомість для академічної науки, вони стали важливим етапом для створення нової концепції граматики сучасної української мови. Незважаючи на це, категорія відмінка іменника потребує ґрунтовного опису її різнорангових особливостей, чітко вираженої диференціації складників цієї категорійної одиниці, комплексного аналізу графемного складу, повного й цілісного уявлення про її парадигматичні особливості, що й зумовило актуальність теми нашої студії. Зазначений підхід ґрунтується на положеннях сучасних функційно-граматичних досліджень із категорійної граматики української мови.

Мета праці полягає в системному вивченні морфологічних особливостей категорії відмінка іменника на матеріалі сучасної української літературної мови. Відповідно до поставленої мети накреслено такі **завдання**: 1) з’ясувати міжрівневий характер категорії відмінка іменника; 2) подати дефініції аналізованого мовного явища в широкому й вузькому розумінні; 3) розглянути питання взаємодії прийменника та відмінка; 4) здійснити системний опис морфологічних особливостей категорії відмінка та парадигматичних ознак іменників.

Виклад основного матеріалу. Активне обговорення проблеми сутності відмінка призвело до визнання багатовимірності цієї категорії й дало змогу простежити її кваліфікаційні й рівневі особливості. Вирізнення морфологічних і синтаксичних параметрів відмінка передбачає розв’язання проблеми їхньої ієрархії. Услід за І. Р. Вихованцем вважаємо, що вирішальну роль у функційній спеціалізації відмінкових графем відіграє синтаксис. Саме синтаксичний критерій є своєрідним глибинним чинником, який слугує базою формування синтаксичних і морфологічних ознак слів. Повнішу й ґрунтовнішу кваліфікацію категорії відмінка забезпечує розгляд синтаксичного критерію в трійарусній інтерпретації – формально-синтаксичній, семантико-синтаксичній та комунікативній. Такий підхід, побудований на системних ієрархічних взаємозв’язках і співвідношеннях, уможливує адекватніше окреслення сукупності всіх диференційних ознак, що лежать в основі вирізнення міжрівневої категорії відмінка іменника. Орієнтація на вказані аспекти дослідження дала змогу розширити уявлення про давню категорію відмінка й, відмовившись від традиційно визнаного вузького морфологізму, розглянути її як поліфункційну величину.

У сучасному мовознавстві на ґрунті нових функційно-категорійних характеристик вичленовують відмінок як категорію і відмінок як окремий її компонент. Відповідно до цього пропонуємо дві дефініції терміна *відмінок*. З одного боку, *відмінок* іменника – міжрівнева морфолого-синтаксична, послідовно корелятивна, абсолютно словозмінна категорія іменника, яка є носієм узагальненої семантики субстанційності, зумовлена валентністю предиката, виражає синтаксичні зв’язки й семантико-синтаксичні відношення іменника до інших слів у реченні та має ієрархічно організований семиграмемний вияв. З іншого – *відмінок* кваліфікуємо як одну із семи графем міжрівневої морфолого-синтаксичної категорії відмінка іменника, що структурує парадигму однини та множини з відповідною сукупністю флексій, спеціалізована на вираженні первинних і вторинних семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних та комунікативних (за темо-ремного членування) функцій.

Визначаючи диференційні параметри категорії відмінка іменника, варто вказати на її двобічну зумовленість, що вирізняє відмінок іменника з-поміж інших категорійних одиниць. Переконаливу аргументацію цього явища подає І. Р. Вихованець: «Це єдина іменникова категорія, виникнення і семантико-граматичне функціонування якої пов'язані з предикатом-дієсловом. Предикат-дієслово визначає кількість потрібних для розкриття його семантичної природи відмінків і набір їх семантико-граматичних функцій» [3, с. 23]. Отже, наявність відмінкових граем зумовлена дієслівною категорією валентності. Крім того, відмінок – специфічно іменникова категорія, оскільки в іменникові вона має незалежний, самостійний характер і впливає на формально-граматичний зміст залежних слів (прикметників, дієслів).

Однією з конститутивних ознак, що визначає категорійну спеціалізацію відмінка іменника, є морфологічний критерій, вияв якого пов'язаний із формальними показниками субстантивних слів. Саме такий підхід до кваліфікації українських відмінків провідний у традиційній лінгвістиці. Абсолютно не применшуючи ролі та загальнонаукового значення ряду лінгвістичних досліджень, передусім академічного видання за редакцією І. К. Білодіда, вважаємо за потрібне наголосити, що на сьогодні вони вже не відбивають усього спектру розвитку сучасної лінгвістики, новітніх теоретичних здобутків у сфері граматики. Але водночас це не передбачає цілковитого ігнорування традиційної концепції морфологічних відмінків. Здійснюючи семантичний і формальний опис граем аналізованої категорії, А. А. Залізняк акцентує увагу на важливій ролі спеціалізованих засобів їхнього вираження. Останні, на думку лінгвіста, дають змогу розглядати відмінки як елементи конкретної мови. Нехтування формальними показниками призводить до кваліфікації їх як одиниць універсального характеру [7, с. 55–56]. Орієнтуючись на формальні та значеннєві параметри, у сучасній українській мові І. Р. Вихованець вирізняє морфологічні й семантичні відмінки, які перебувають у системних співвідношеннях [4, с. 60–61]. «Перші виражають певну сукупність семантичних функцій, об'єднуючи своєю формою первинну функцію, що вказує на спеціалізацію певного відмінка в системі мови, і функції вторинні, які залежать від контексту. Семантичні ж відмінки охоплюють основну відмінкову форму для певної функції і вторинні відмінкові, а також невідмінкові форми, використовувані мовцями в обмеженіших порівняно з основною формою контекстах» [4, с. 60]. Морфологічна характеристика відмінкових граем має безпосередній стосунок до граматичних особливостей конкретної мови. Зокрема формальне вираження українських відмінків зазвичай пов'язують із кінцевим словозмінним афіксом – флексією, що, крім граматичного, одночасно є носієм реляційного значення, яке відображає стосунок відповідного слова до інших слів у реченні та словосполученні. У зв'язку з цим указану граматичну категорію кваліфікують як абсолютно словозмінну, пов'язуючи її вияв із формами того самого слова, напр.: Н. в.: *Галина, батько*; Р. в.: *Галини, батька*; Д. в.: *Галині, батькові* й т. ін. Структуру морфологічної категорії відмінка іменника складають опозитивні відношення між її граемами. Останні є однорідними за значенням компонентами, що перебувають усередині аналізованої категорії й мають послідовне морфологічне вираження.

У сучасній українській мові значення відмінкових закінчень мають абстрактний характер і їм властиві обов'язкові та регулярні засоби морфологічного вираження. Відмінок іменника належить до послідовно корелятивних категорійних одиниць. «Корелятивність у морфології передбачає співвідносність словоформ, що репрезентують члени відповідної категорії (морфологічні граеми) у межах того самого слова» [3, с. 25]. Відмінок як постійний носій ознаки корелятивності є носієм лексично незумовленої парадигми, водночас формально-морфологічна організація граем слугує основою їхнього узагальненого категорійного значення. Орієнтація на формально-граматичний зміст дає змогу стверджувати, що послідовна корелятивність відмінка охоплює всі форми, які входять у протиставлені один одному ряди (граеми) [3, с. 27]. Останні перебувають у відношенні абсолютної альтернативи, що відображає регулярність й однозначність

зв'язків між ними. Не маючи стосунку до лексичного обмеження та дериваційних ознак (беремо до уваги лише первинні функції відмінків), морфологічна альтернація передбачає чергування відмінкових словоформ, їхню рівноправність і заперечує похідність одних граем від інших. Абсолютний альтернативний характер компонентів указаної категорії не суперечить вирізненню називного відмінка як центрального складника відмінкової системи. У традиційних лінгвістичних студіях йому часто надають статусу прямого відмінка. Центральне розташування граеми номінатива в сукупності всіх відмінкових граем зумовлене його здатністю бути носієм основної субстанційної функції – суб'єктної. На думку І. Р. Вихованця, у реальному процесі мовлення саме ця форма є певним еталоном вихідним зразком, стосовно якого всі інші відмінкові форми в певному розумінні вторинні [3, с. 30].

Оскільки відмінок становить граматично регулярний корелятивний тип, то не викликає заперечення той факт, що його морфологічне вираження пов'язане насамперед із закінченням. Але зрідка в арсенал засобів вираження відмінків потрапляють суміжні з флексією афікси – суфікси. Додаткові формальні показники вказаного типу властиві переважно іменникам четвертої відміни, зрідка – іншим субстантивним словам, пор.: Н. в.: *ім'я, лоша, маля, мати*; Р. в.: *імені, лошати, маляти, матери*; Д. в.: *імені, лошати, маляти, матери*; З. в.: *ім'я, лоша, маля, матір* і т. ін. Водночас вважаємо за потрібне наголосити, що суфіксальний компонент в аналізованих мовних одиницях не виконує словотвірної функції. Таке явище не має стосунку до власне суфіксації, тому елементові, що перебуває перед відмінковим закінченням, надаємо статусу флексії-суфікса. Отже, у поданих прикладах планом вираження відмінкового граматичного значення є власне флексія як центральний формальний репрезентант і флексія-суфікс як периферійний показник.

В українській мові спостерігаємо випадки, коли значення відмінків формально виражають не тільки флексії, а й прийменники. Основні теоретичні засади функціонування прийменниково-відмінкових конструкцій теоретично обґрунтував Є. Курилович. Його твердження про прийменниково-відмінкову форму як єдиний, нерозкладний у граматичному плані, компонент поглибив і розбудував І. Р. Вихованець [2], концепцію якого в лінгвоукраїністиці застосовують К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, А. Ю. Габай та ін. Одна з проблем взаємовідношення прийменника й відмінка – з'ясування ступеня їхнього функційного навантаження в складі прийменниково-відмінкової форми. Є. Курилович вважає прийменник основним складником цілісної морфеми, другою частиною якої є відмінок [8, с. 66–67, 175–176, 180, 192]. А. П. Загнітко прийменник кваліфікує як додатковий, але абсолютно необхідний засіб вираження значення відмінка [5, с. 173]. Теоретичне осмислення тенденцій розвитку прийменникової системи дало підстави І. Р. Вихованцеві зробити висновок про те, що «прийменник, закріплюючись у граматичній системі, дедалі більше перебирає на себе роль показника (нерідко – навіть єдиного) синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень» [2, с. 78]. Наголошуючи на функційній неоднорідності прийменника, учений вирізняє три позиції цієї аналітичної синтаксичної морфеми – присубстантивну як центральну, післядієслівну й принумеральну (причислівникову). Первинна «функція прийменника як синтаксичної аналітичної морфеми полягає в тому, щоб перевести субстантив із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову) позицію» [2, с. 21]. Оскільки вказане мовне явище має стосунок до зовнішньої транспозиції, то воно не передає типові для власне відмінкового використання функції. За такої умови спостерігаємо нейтралізацію категорії відмінка. Власне відмінкову (предметну) семантику, пов'язану з реалізацією валентних особливостей, експлікують прийменники, які перебувають у вторинній для них післядієслівній сфері. Слід визнати правильним твердження В. В. Виноградова про те, що прийменник входить до семантичної структури дієслова, утворюючи разом із ним синтаксичне зрощення. Він виконує роль формального додатка до дієслова, тобто своєрідного постфікса [1, с. 644]. В україністиці ці ідеї розвинув й обґрунтував І. Р. Вихованець. За переконливою аргументацією дослідника, прийменник,

перебуваючи в позиції дієслівного постфікса, нейтралізує своє значення, «тоді як відмінкове закінчення стає функціонально навантаженим (відбувається «оживлення» відмінкової форми)» [2, с. 98].

За адекватного висвітлення морфологічної сутності категорії відмінка досить важливою вважаємо проблему словозміни іменників. Під терміном *парадигма іменників* розуміємо сукупність слів, яким властива однотипна внутрішня організація, відповідна сукупність флексій, а також в окремих випадках однакові акцентні й морфонологічні параметри. Послідовне застосування вказаних ознак утворює парадигму слова та засвідчує його належність до окремого типу відмінювання. На основі зіставлення форм усіх парадигматичних типів у морфологічній системі української мови традиційно вирізняють першу, другу, третю й четверту відміни іменників, диференціація яких побудована на специфіці родових ознак, системи відмінкових закінчень і в деяких випадках характеру основ. Слушною вважаємо вказівку І. Р. Вихованця на те, що повна парадигма словозміни іменників охоплює зміну того самого слова за відмінками й числами. У такому разі її структурують дві часткові підпарадигми – відмінкова та числова. «Таке розуміння терміна *відмінювання іменників* відбиває об'єктивні ознаки їхньої словозміни, де флексії виражають значення відмінків разом зі значенням числа» [4, с. 103]. Вирізняючи окремі парадигматичні типи, необхідно врахувати наявність слів, категорійне значення яких безпосередньо пов'язане з предметністю, тобто власне іменників, та субстантивованих мовних одиниць, що потрапили до сфери іменника внаслідок транспозиційних процесів. Відповідно до цього виділяємо два парадигматичні типи – власне іменниковий та невластиве іменниковий. Беручи до уваги всі парадигматичні моделі, а також здійснюючи акцент не лише на формальній організації грамам, а й семантичній та синтаксичній, вважаємо за доцільне уточнити кількість підтипів власне іменникового відмінювання. Комплекс вказаних ознак дає змогу виокремити такі відміни аналізованих слів: 1) першу відміну, яку формують іменники жіночого та чоловічого роду із закінченням *-а (-я)* в називному відмінку однини: *калина, Марія, Микола, Ілля*. Подібні парадигматичні ознаки характерні для окремих іменників типу *бородичце, головичце, гарбузичце, косичце, ямичце, бабисько, ножисько*. Спільність цих лексем полягає в тому, що вони мають флексії *-е, -о* та специфічні суфікси *-ищ-, -иськ-*, які надають відтінку згрубілості, збільшеності, але не змінюють лексичного значення, тому рід твірного слова збережено в похідному; 2) другу відміну, що поєднує іменники чоловічого роду з нульовим закінченням та закінченнями *-о, -е* й іменники середнього роду із закінченнями *-о, -е, -я* в називному відмінку однини, крім тих, у яких за відмінювання додають суфікси *-ат- (-ят-), -ен-*: *міст, Василь, дядько, хлопчисько, вовчище, село, поле, узбіччя*; 3) третю відміну, до якої належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини, а також слово *мати*: *любов, вічність, подорож*; 4) четверту відміну, куди входять іменники середнього роду із закінченням *-а (-я)* в називному відмінку однини, за відмінювання яких спостерігають появу суфіксів *-ат- (-ят-), -ен-*: *ім'я, лоша, маля*; 5) нульову відміну, яку формують іменники чоловічого, жіночого й середнього роду з послідовно вираженою в усіх відмінкових словоформах нульовою флексією: *бароко, леді, Золя, Чилі, (Ліна) Костенко, НАН*. У традиційній лінгвістиці на позначення вказаних лексем використовують термін „незмінні іменники”, однак така назва не відбиває категорійної природи цих одиниць. Слушні міркування з цього приводу висловив І. Р. Вихованець: «У синтаксичному плані «невідмінюваний» іменник, як і «відмінюваний», стоїть у певній відмінковій позиції, тобто виконує всі притаманні «справжнім» іменникам формально-синтаксичні функції підмета й керованого другорядного члена речення і семантико-синтаксичні функції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, засобу, локатива тощо. Звідси випливає логічний висновок, що «невідмінювані» іменники не перебувають поза типовими іменниковими граматичними характеристиками» [4, с. 111]. З-поміж інших іменників їх вирізняють лише специфічні формальні засоби вираження – омонімічні нульові флексії у всіх грамамах. Таке трактування ще раз

підтверджує, що відмінок іменника становить абсолютно регулярний тип словозміни. За розгалуженістю формальних показників та кількістю охоплених іменників центральну сферу структурують перша та друга відміни.

Із погляду засобів вираження заслуговує на увагу другий парадигматичний тип – невластне іменниковий, у межах якого вирізняємо два підтипи: 1) прикметниковий; його утворюють іменники, що виникли внаслідок субстантивації прикметників: *вартувий, наречена, минуле*. Вони зберігають тип відмінювання, властивий вихідним формам (за винятком окремих чоловічих прізвищ, що походять від присвійних прикметників і зберігають суфікси *-ів, -їв, -ин*: *Ковалів, Костицин*; в однині вони набули іменникової системи відмінювання (крім орудного відмінка)); 2) займенниковий, формований займенниковими словами як окремим підкласом іменника, що семантично перебувають у колі категорійного значення предметності: *я, себе, він, хто, ніхто*. Для таких лексем характерна розгалужена система граматичних форм.

Висновки. Отже, відмінок іменника – багатовимірною категорійною одиницею, якій притаманні морфологічні й синтаксичні ознаки. Її розгляд на тлі всієї граматичної сфери сучасної української мови дає змогу констатувати, що синтаксичне розуміння відмінка слугує своєрідною базою, на якій побудовано дослідження його морфологічної структури. Морфологічна сутність цієї граматичної категорії полягає в її послідовно словозмінному характері. План вираження відмінкових грамем пов'язаний із флексіями, відповідно до специфіки яких іменники об'єднують у парадигматичні типи.

Список використаної літератури

1. Виноградов В. В. Русский язык : грамат. учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.
2. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
3. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Зализняк А. А. О понимании термина «падеж» в лингвистических описаниях / А. А. Зализняк // Проблемі граматического моделирования. – М. : Наука, 1973. – С. 53–87.
8. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.

Надійшла до редакції 19.09.11

Прийнято до друку 5.01.12

Аннотация. Костусьяк Н. Н. Принципы морфологической классификации категории падежа имени существительного

В статье проанализирована межуровневая морфолого-синтаксическая категория падежа имени существительного с позиций функциональной грамматики, представлены дефиниции падежа как категории и как граммемы, определены специфические парадигматические признаки существительных, на основе чего обновлены отдельные традиционные постулаты, связанные с морфологической квалификацией указанной категории.

Ключевые слова: падеж, склонение, граммема, существительное, межуровневая категория, парадигма.

Summary. Kostusyak N. M. Principles pronounced morphologic classification category noun

The article interlevel morpho-syntactic category of case the noun is analyzed in terms of functional grammar, the definition of case as a category and presented as grammeme specific paradigmatic signs of nouns identified.

Key words: case, cancellation, grammeme, noun, interlevel category, paradigm.